

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ

УДК 911.3(477.6)

Афанасьєв О.Є.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Історико-географічне районування – це порівняно слабо розроблений розділ в регіональній історії географії. В статті розглядаються чинники, що впливають на цей вид районування з точки зору концепції регіонального природокористування. Запропоноване виділення семи етапів історії природокористування Південно-Східної України. Наводиться схема історико-географічного районування Південно-Східної України, надана стисла характеристика одиниць районування.

Ключові слова: Південно-Східна Україна, фронтірний регіон, історико-географічні етапи розвитку регіонального природокористування.

Вступ. Науці відомо, що певні суспільні, історичні події у значному ступені зумовлені географічними чинниками. Україна, як одна з найбільших держав Європи, формувалася в результаті складних і різноманітних процесів. Територія, кордони і роль різних регіонів в житті країни постійно мінялися у міру розвитку її господарства. Тож на теренах країни в результаті історичного процесу виникла складна система історико-географічних регіонів, яка продовжує розвиватися. Послідовне застосування системно-еволюційного підходу до дослідження регіональної історії природокористування дозволяє дійти до узагальнюючих висновків у вигляді виокремлення регіональних історико-географічних таксонів. Наголосимо, що історико-географічне дослідження регіональних систем природокористування є актуальним для сучасної наукової думки України завданням. Особливо нерозробленим лишається це завдання в пристосуванні до регіонів Півдня і Сходу України, що багато в чому зумовлене відсутністю тут наукових

шкіл історичної географії, а не відсутністю об'єктивних територіальних відмін в особливостях природокористування, формування специфічних економічних, соціально-культурних, етнографічних, конфесійних тощо ідентичностей. Так, напротивагу, досить вивченою є історико-географічна диференціація Західної України. Проблеми історичного формування природокористування мають особливо важливе значення для сталого розвитку регіону. Це передбачає необхідність розробки цілісної концепції історико-географічного дослідження процесу природокористування в регіональному вимірі.

Вихідні передумови. У вітчизняних наукових розробках відомо чимало досліджень щодо історико-географічної регіоналізації території України в цілому. Опікувалися цим питанням О. Шафонський, Я. Маркович, С. Рудницький, М. Грушевський, В. Кубійович тощо. Із сучасних дослідників варто відмітити О. Шаблія, Ф. Заставного, Я. Жупанського, М. Дністрянського тощо. Одна із найостанніх схем запропонована проф. В. Крулем [3], який виділяє 10 історико-географічних зон суцільної української етнічної території, а в їхніх межах – 18 історико-географічних країв (при цьому «дрібність» контурів цих одиниць значно вища у західних регіонах). Втім, локально-територіальний (мезорегіональний) рівень аналізу показує наявність об'єктивно існуючих історико-географічних таксонів й інших (нижчих) рівнів.

Найбільш значущий вклад у вирішення проблеми історико-географічної періодизації вніс В.С. Жекулін [2]. Його численні публікації пронизані ідеєю детального розгляду періодизації природокористування з метою здійснення ретроспективного аналізу змін природного середовища, оцінки сучасного стану ландшафтів, створення класифікації антропогенно-змінених ПТК, розробки надійних ландшафтно-географічних прогнозів тощо. У історико-географічній періодизації В.С. Жекулін першочергове значення надавав ландшафту з його природними і наступними антропогенними властивостями, його положенню в системі природного та історико-географічного районування; системі розселення і формування етносів і, нарешті, господарському устрою і соціальним стосункам.

Методологія нашого дослідження ґрунтується на законах діалектичного матеріалізму, сучасних парадигмах історико-географічної науки й суміжних галузей знань, що апелюють до просторової неоднорідності досліджуваних явищ. Дослідження спирається на структурний підхід й порівняльно-територіальне вивчення геоситуацій в регіоні. Альтернативний порівняльно-історичний метод дозволяє простежити зміни конкретних ситуацій й систем природокористування у часі під впливом історично характерних для регіону дослідження чинників і процесів.

Мета і завдання статті. Метою статті є висвітлення наукового досвіду здійснення історико-географічного районування в межах окремого макрорегіону країни – Південно-Східної України; обґрунтування таксонів такого районування; загальна характеристика об'єктивно існуючих одиниць історико-географічного районування.

Виклад основного матеріалу. Ретроспективну регіоналізацію в Україні утруднює не тільки відсутність ustalених універсальних методів ідентифікації соціопросторових утворень, але й розмитість кордонів українських історико-географічних земель, їхня різноманітність й полімасштабність. Тому поділ на історико-географічні регіони є досить варіативним і залежить від комбінацій і пріоритетів застосовуваних для потреб тих чи інших досліджень критеріїв типологізації. Такими критеріями, за думкою Я.В. Верменич [1], можуть бути: 1) цивілізаційно-політичний (за належністю певних територій до різних цивілізаційних систем і політичних утворень); 2) політико-адміністративний (відповідно до офіційних меж територіальних одиниць, визначених адміністративним поділом); 3) культурно-етнічний (з поділом на етнічні землі та зони міграційного й колонізаційного заселення); 4) конфесійний (на основі виділення територій з переважанням представників тієї чи іншої конфесії) тощо. Додамо, що суттєвою ознакою для здійсненні історико-географічного районування може слугувати історія регіонального природокористування, яка включає в себе практично всі форми стосунків в системі «людина – оточуюче середовище», в т.ч. й перераховані вище критерії.

У вітчизняній науці практично відсутні ґрунтовні наукові історико-географічні дослідження стадійності процесу природокористування регіонального змісту. Особливо стосується це й Південно-Східної України (ПдСУ) як історико-культурного, суспільно-господарського регіону (що майже повністю збігається у межах із територією колишньої Катеринославської губернії, або сучасними Дніпропетровською та Запорізькою областями). ПдСУ є специфічним регіоном за багатьма ознаками, в т.ч. економічними, культурологічними, суспільними, відрізняється власною історією природокористування й процесами формування антропосфери взагалі. Втім, з позицій історико-географічного наукового напрямку ця регіональна специфічність лишається не дослідженою, тоді як можна говорити, що риси відмінності регіону закладалася й формувалася протягом усього історичного часу, починаючи від первісних суспільств.

Історико-географічний підхід при дослідженні регіональних систем природокористування має кінцевою метою відтворення картини формування регіонального компоненту антропосфери в межах ПдСУ. В зв'язку з цим потрібно періодизувати явище (процес), що вивчається, тобто встановити максимально можливі часові рамки («верхню» і «нижню» межі) з виділенням етапів, що характеризують певний момент розвитку. Другий крок передбачає районування території з вивченням і картуванням регіональних особливостей за однією або декількома ознаками.

Пропонована нами періодизація регіонального процесу природокористування ПдСУ включає 7 періодів:

1. 100–40 тис. до н.е. – IV ст.н.е. – первісні форми природокористування, притаманні для прадавніх народів (свідчення щодо яких лишилися у вигляді окремих поодиноких археологічних артефактів), що забезпечили виникнення й

розвиток перших ознак антропо- й соціосфери;

2. IV – X ст.ст. н.е. – форми природокористування, притаманні для кочових етносів епохи «Великого переселення народів», які використовували степовий простір (в т.ч. й терени ПдСУ) в якості територіального міграційного коридору між Сходом і Заходом, на певний проміжок часу (як-правило, до кількох поколінь), осідаючи в регіоні; виникнення первісних компонентів адміно- й політосфери в регіоні;

3. X – XVII ст.ст. – форми природокористування, що визначалися фронтірним положенням ПдСУ поміж цивілізаційних світів – ісламським й християнським, які змагалися на його теренах за просторово-територіальне панування; час зародження й розквіту особливого етно-культурологічного утворення – Запорозької Січі;

4. XVIII – поч. XIX ст.ст. – форми природокористування періоду колонізаційного характеру опанування степовим простором, заснуванням мережі усталених населених пунктів (в т.ч. потужних військових, адміністративних, промислових), формуванням систем сільського господарювання, окремих специфічних форм природокористування (наприклад, лоцманство), інкорпорованих традицій господарювання численних іноземних колоністів;

5. Сер. XIX – поч. XX ст.ст. – форми природокористування, притаманні для періоду перетворення краю у потужний промисловий регіон (початковий період промислової революції), притоку іноземного капіталу, формування й розвитку густої мережі транспортного сполучення, включення регіону ПдСУ в перелік ключових імперських зон «Новітнього освоєння» (т.зв. «Нова Америка»);

6. 1930 – 1980-ті рр. – нові форми природокористування радянського періоду індустріалізації, розвитку інтенсивного сільського господарювання, залучення до початкових форм економічних глобалізаційних процесів, активного суцільного антропогенного перетворення ландшафтів;

7. Від 1990 р. – сучасні форми природокористування, характерні для періоду економічної, соціо-культурної, політичної глобалізації, постіндустріального розвитку, переосмислення магістрального шляху подальшого розвитку регіону.

Логічним продовженням процесу періодизації є історико-географічне районування – концентроване вираження багатовікового розвитку краю, засноване на розподілі території за віком і характером формування місцевих особливостей і форм природокористування. Для цього виду районування притаманний бінарний підхід – природничий й суспільний, що й зумовлює головну проблему в історико-географічному напрямі в цілому.

Основними таксономічними одиницями для історико-географічного районування Південно-Східної України обрані регіон, провінція, район.

Основним методичним прийомом проведення меж історико-географічних одиниць слугували політико-географічні (державні, адміністративні) кордони, що існували в регіоні від XVI до поч. XX ст., при цьому здійснене формування усереднених обрисів меж за метод «єдиної території». Історико-географічне районування побудоване на принципах, характерних фізико-географічному –

територіальної спільності, генетичному, відносної однорідності, комплексності (рис. 1).

Опускаючи в цій публікації обґрунтування меж регіону ПдСУ, надамо стислу характеристику виділених історико-географічних провінцій та районів.

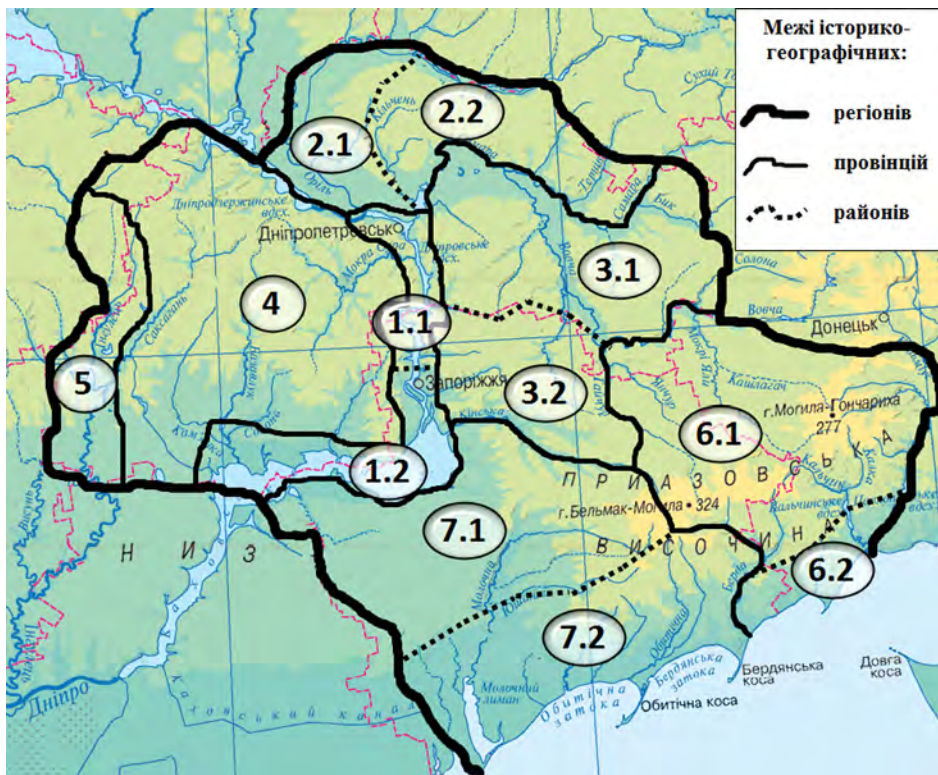

Рис. 1. Схема історико-географічного районування Південно-Східного регіону:

1 – Дніпро: 1.1 – Порожистий Дніпро, 1.2 – Великий Луг / Гілея; 2 – Поорілля: 2.1 – Протовчанщина, 2.2 – Перецепинщина; 3 – Східне Запоріжжя: 3.1 – Самара, 3.2 – Гуляйполе; 4 – Центральне Запоріжжя / Кодак; 5 – Кривбас; 6 – Озівське Запоріжжя: 6.1 – Кальміус, 6.2 – Грецьке Приозів'я; 7 – Ногайський Степ: 7.1 – Залужжя / Єдикуль; 7.2 – Джамбуйлук.

1. Порожистий Дніпро – історико-географічна провінція, що характеризується найдавнішими формами природокористування. Доведено існування цілої низки поселень прадавньої людини, починаючи від часів раннього палеоліту. Відтоді людське життя (а отже й природокористування) на узбережжі Дніпра не припинялося. Для цієї провінції були притаманні всі відомі історичні форми природокористування, а також процеси їхньої еволюційної трансформації.

Чітко розрізняються Порожиста частина, що характеризується наявним особливим «лоцманським» типом господарювання, прибережної інфраструктури тощо, що оформилося від XVII ст. й тривало аж до побудови ДніпроГЕСу й затоплення порогів. Перший детальний опис порогів надав візантійський імператор Костянтин Багрянородний. Район Великого Лугу являв собою особливу природно-територіальний комплекс річкової заплави, що слугувала важливою оборонною смугою для запорозького козацтва. Саме на його правобережній частині розміщувалися майже всі січі, а сам Луг складав суттєву економічну базу існування Запорожжя як територіального утворення українського козацтва. Також є затопленням внаслідок розбудови Каховської ГЕС. Вважається, що саме цю територію мав на увазі визначний грецький історик-географ Геродот, описуючи «Скіфську Гілею». Є передбачення, що саме в межах цієї провінції виникли перші міські поселення в регіоні (від гіпотетично-легендарних міст Данпарстад, Пересічень, Огринь, до реально існуюваних Кодака, Самари / Новобородицька, Катеринослава-Кільченського тощо).

2. Поорілля – історико-географічна провінція, формування якої припадає на часи розквіту Запорозької Січі. Складала основу Орільської й Протовчанської паланок. На території краю розміщувалося багато козацьких «уходів», абсолютна більшість поселень виникли від козаків-першопоселенців (про часто засвідчують і їхні власні назви). Пізніше територія складала основу Новомосковського й Павлоградського повітів Катеринославської губернії, а сучасні Царичанський і Петриківський райони Дніпропетровської області (що відповідають району Протовчанщини) зберігають найяскравішу етнографічну відмінність й своєрідність, саме тут збереглися самобутні для усього регіону мистецькі народні промисли, що складає одну з головних туристських візиток Придніпров'я (Петриківський розпис, декоративно-прикладне мистецтво, фольклор тощо).

3. Східне Запорожжя в історико-географічній ретроспективі співвідноситься із Самарською паланкою Вольностей Війська Запорозького. Фізико-географічні умови й особливості пограничного положення із Кримським ханством обумовили порівняно низьку густоту заселення краю, слабку його господарську освоєність. Згодом пізніше територія провінції складала потужну сільськогосподарську базу України (головним чином зернове рослинництво), а за часи Громадянської війни 1918 – 1921 рр. відзначилося існуванням анархістського державного утворення з центром у Гуляйполі.

4. Центральне Запоріжжя / Кодак співвідноситься із ще однією паланкою Запорозької Січі – Кодацькою. Відзначалася центральним положенням в Запоріжжі як в географічному, так й в адміністративному плані. Тут також розміщувалося багато козацьких «уходів», і більшість поселень засновані козаками-першопоселенцями. Займало важливе транзитне положення між Східним й Західним Запорожжям. Згодом складало основу колонізаційного освоєння території Степового Подніпров'я – тут була заснована специфічна адміністративно-територіальна одиниця – Нова Сербія, а також Катеринославський і Верхньодніпровський повіти.

Численні знахідки кам'яної пластики (скіфські, половецькі «баби»), коштовностей (Золота пектораль з кургану «Могила Товста» датована IV ст. до н.е.) свідчать про досить давні традиції культурного й господарського життя в цій місцевості.

5. **Кривбас** відноситься до відносно «молодих» за часом формування історико-географічних провінцій регіону, що виокремилася від Кодаку від сер. XIX ст. у зв'язку із початком промислової розробки покладів залізних руд й формуванням потужного металургійного господарства. Відповідно, має суто промисловий тип природокористування, характеризується суттєвим порушенням природних екосистем тощо. Археологічні знахідки свідчать про те, що примітивна металургія в цьому районі мала місце ще в прадавні часи.

6. **Озівське Запоріжжя** формується як історико-географічна провінція від часів приєднання цієї території до Російської імперії від Кримського ханства (1700 р.). Внаслідок свого пограничного положення й суттєвих небезпек, пов'язаних із цим, тривалий час лишалася малонаселеною. На просторах краю існувала Кальміуська паланка Запорозького Війська. Із остаточним врегулюванням територіальних питань з Кримським ханством, російський уряд стимулював переселення на ці землі народів з Балканського півострова – головним чином, болгар і греків. Певний час (1832 – 1866 рр.) тут розміщувалися загоны Азовського козацького війська. Переселенці з Балкан сформували особливі типи сільськогосподарського природокористування в регіоні, визначили його спеціалізацію на садівництві, виноградарстві тощо. За радянських часів сформовано декілька потужних промислових вузлів.

7. **Ногайський Степ** найдовше серед усіх територій ПдСУ перебував у складі Кримського ханства (т.зв. «Мала Татарія»), на теренах якого кочували племена ногайців. В адміністративному відношенні край поділявся у відповідності із двома кочувавшими тут ордами ногаїв – Сдикульською й Джамбуйлуцькою. Із приєднанням до Російської імперії Кримського ханства більшість ногайців емігрували або були переселені на Північний Кавказ, де у переважному випадку швидко асимілювалися. Внаслідок несприятливих погодно-кліматичних умов край тривалий час лишався ненаселеним. Із розвитком систем меліорації за радянські часи перетворився в один із основних хліборобських регіонів України.

Висновки. Отже, виділені в процесі історико-географічного дослідження провінції і райони ПдСУ є такими, що відображають ретроспективний характер формування природокористування в регіоні, характеризуються за цим параметром власною самобутністю й об'єктивністю.

В статті в постановочному плані розглянуті тільки деякі проблеми історико-географічного районування регіону ПдСУ, що дозволило виявити певні загальні риси історії регіонального природокористування. Варто зазначити, що історико-географічні межі змінні у часі й просторі, що пов'язано із багатокомпонентністю поняття природокористування. Дослідження окремих складових цього процесу в ретроспективному сенсі, їхня періодизація й створення на цій основі хоро-хронологічної періодизації є напрямом подальших наших досліджень.

Рецензент - доктор педагогічних наук, професор Л. І. Зеленська

Література:

1. *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х чч. – К.: Ін-т історії України, 2009. – Ч. 1. – 364 с.
2. *Жекулин В.С.* Историческая география: предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.
3. *Круль В.П.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.

О. Е. Афанасьев

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ.

Историко-географическое районирование – это сравнено слабо разработанный раздел в региональной истории географии. В статье рассматриваются факторы, которые влияют на этот вид районирования с точки зрения концепции регионального природопользования. Предложено выделение семи этапов истории природопользования Юго-Восточной Украины. Приведены схема историко-географического районирования Юго-Восточной Украины, краткая характеристика единиц районирования.

Ключевые слова: Юго-Восточная Украина, фронтальный регион, историко-географические этапы развития регионального природопользования.

O. Afanasiev

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL DIVISION OF SOUTH-EAST UKRAINE

Historical and geographical division into districts is a poorly developed section of regional history geography. The author considers several factors that influence upon this type of division into districts of the regional nature-use. Seven stages in the development of forming the regional nature-use in the region were identified. The scheme of historical and geographical division of South-East Ukraine is included, and the district division units are briefly characterized.

Key words: South-East Ukraine region, frontier of region, the historical geography stages of development of the regional nature-use.

Надійшла до редакції 17 листопада 2010 р.